

4. Levchenko, O. P., “Symvoly u frazeologichnyh systemah ukrai'ns'koi' ta rosijs'koi' mov: lingvokul'turologichnyj aspect [Symbols in the phraseological systems of the Ukrainian and Russian languages: linguistic and cultural aspect].” (Dys. d-ra. filol. nauk, Instytut movoznavstva im. O. O. Potebni NAN Ukrai'ny, 2007).
5. Lozova, O. “Emocii' jak ob'jekt vyvchennja u kognityvnij lingvistyci [Emotions as an object of study in cognitive linguistics].” *Naukovi zapysky Kirovograds'kogo derzhavnogo pedagogichnogo universytetu imeni Volodymyra Vynnychenka. Serija: Filologichni nauky* 81(3) (2009): 329-334, [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2009_81\(3\)__81](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nzs_2009_81(3)__81).
6. Mander, S. “Emocii' ta i'h verbal'na reprezentacija v ukrai'ns'kij ta amerykans'kij lingvokul'turah [Emotions and their verbal representation in Ukrainian and American linguistic cultures].” *Movni i konceptual'ni kartyny svitu* 50(2) (2014): 42-48. [http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50\(2\)__8](http://nbuv.gov.ua/UJRN/Mikks_2014_50(2)__8).
7. Myhal'chuk, N., Onufrijeva, L. “Psyholingvistichni osoblyvosti reprezentacii' emocij za dopomogoju konceptu «strah» [Psycholinguistic peculiarities of emotion representation through the concept of "fear"].” *Problemy suchasnoi' psichologii* 48 (2020): 206-27, <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-48.206-227>.
8. Ohrimenko, M. “Sklad frazeosemantychnogo polja "emocii' ljudyny" (na materialii suchasnyh pers'koi' ta ukrai'ns'koi' mov) [Composition of the phraseological field "human emotions" (based on the material of modern Persian and Ukrainian)].” *Visnyk L'vivs'kogo universytetu. Serija filologichna* 54 (2011): 130-137, http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vlnu_fil_2011_54_17.
9. Petrenko, Je. “Do problemy verbalizacii' emocij [On the problem of verbalizing emotions].” *Naukovyj visnyk Mizhnarodnogo humanitarnogo universytetu. Serija: Filologija* 37 (2018): 81-84.
10. *Slovnyk ukrai'ns'koi' movy v 11-ty tomah* (Kyjiv: Naukova dumka, 1970–1980): t. I–II.
11. Kövecses, Zoltán. *Metaphor and emotion: Language, culture, and body in human feeling* (Cambridge: Cambridge University Press, 2003), 223.
12. Kövecses, Zoltán. "Conceptualizing emotions. A revised cognitive linguistic perspective." *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 50 (1) (2014): 15-28, <https://doi.org/10.1515/psicl-2014-0002>.
13. Lakoff, G., Johnson, M. *Metaphors we live by* (Chicago: The University of Chicago Press, 2003), 276.
14. Pajdzińska, A., “Jak mówimy o uczuciach? Poprzez analizę frazeologizmów do językowego obrazu świata” *Językowy obraz świata, Lublin: Wydawnictwo UMCS*, (1999): 83–101.
15. Puzynina, Jadwiga. “Uczucia a Postawy We Współczesnym Języku Polskim”, *Język a Kultura* 14 (2229) (2000): 9–24.
16. Reykowski, Janusz. *Procesy Emocjonalne Motywacja Osobowość* (Warszawa: Wydaw. Naukowe PWN, 1992), 200.
17. Szewczuk, Włodzimierz. *Psychologia* (Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1990), 814.
18. Wierzbicka, Anna. “Defining emotion concepts” *Cognitive Science* 16 (4) (1992): 539-581, [https://doi.org/10.1016/0364-0213\(92\)90031-O](https://doi.org/10.1016/0364-0213(92)90031-O)

Стаття надійшла до редакції 26.04.2023 р.

Перевірено на плагіат 02.09.2023 р.

унікальність – 100%

<https://doi.org/10.17721/StudLing2023.22.99-115>

УДК 811.161.2

МОВНА СВІДОМІСТЬ ТА МОВНА ПОВЕДІНКА УКРАЇНЦІВ У ПОВНОМАСШТАБНІЙ ВІЙНІ: ДИСКУСІЇ ТА МОВНИЙ АКТИВІЗМ

Олександра Василівна Малаш, darmodej@ukr.net

канд. філол. наук,

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України

Стаття присвячена дискусії довкола місця та ролі української мови в житті українців після повномасштабного вторгнення 2022 р. Для дослідження використано метод залученого спостереження. Матеріали обговорень у соцмережах, інтерв'ю з немедійними представниками суспільства окреслюють фрагмент поточної реальності, пов'язаний з мовним питанням. Коментарі до дописів на актуальні теми, розповіді про різноманітні ситуації, стосовні реалізації мовних прав і виконання мовних обов'язків, демонструють, що ключову увагу при обговоренні подальшого розвитку України дискусанти приділяють важливості української мови та переходу на неї російськомовних українців, актуальності українізації та доречним варіантам її втілення, а також проблемам, з якими стикаються при зміні мови.

Розглянуто основні напрями діяльності на шляху українізації та демосковізації, зокрема досліджено концепції просвітницьких організацій, створених із метою популяризації української мови, її опанування, а також вивчення історії та культури України як частини національної ідентичності українців.

Проаналізовано результати найновішого опитування Київського інституту соціології, що його проводили українські вчені-політологи в грудні 2022 р. Визначено, що за даними опитувань стосовно співвідношення української/російської мов у житті українців засвідчується позитивна динаміка вбік переходу на українську або збільшення частки української мови в інформаційному просторі опитуваних.

Результати дослідження свідчать про значний вплив повномасштабної війни проти російського агресора на мовну поведінку українців – користувачів соціальних мереж. Перспективи передбачають поглиблене вивчення мовно-поведінкових реакцій

© Малаш О. В., darmodej@ukr.net

Мовна свідомість та мовна поведінка українців у повномасштабній війні: дискусії та мовний активізм (Українською)

українського суспільства та подальше стеження за змінами в його мовній свідомості.

Ключові слова: мовна свідомість, мовна поведінка, мовний активізм, українська мова, українізація, мовна ідентичність, мовний перехід, соціальні мережі.

LANGUAGE CONSCIOUSNESS AND LANGUAGE BEHAVIOR OF UKRAINIANS IN THE FULL-SCALE WAR: DISCUSSIONS AND LANGUAGE ACTIVISM

Oleksandra V. Malash, darmodej@ukr.net

PhD. (Philology)

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the NAS of Ukraine

The paper concerns the discussion around the place and role of the Ukrainian language in the life of Ukrainians after the full-scale invasion in 2022. The research is based on the participant observation method. The case study of debates on social media, and interviews with non-public representatives of the society outline a piece of the reality related to the language issue. The comments to the posts on topical subjects, diverse situations concerned with the implementation of language rights and performance of language duties demonstrate that the key attention in discussing the further development of Ukraine is paid to the importance of the Ukrainian language and moving on it by Russian-speaking Ukrainians. The debates also deal with the relevance of Ukrainization, feasible ways of its implementation, and problems the people face at their language shifting.

The output of the recent poll at the Institute of Sociology of Kyiv organized by the Ukrainian political experts in December 2022 is analyzed. It is defined that according to the poll for Ukrainian/Russian proportion in the life of Ukrainians, a positive trend toward speaking Ukrainian or increasing the Ukrainian share in the informational space of the respondents is detected.

The results of the research witnesses the substantial impact of the Russian-Ukrainian full-scale war on the language behaviour of Ukrainians – social media users. The prospects envisage an in-depth study of the language-behavioral reactions of Ukrainian society and further following the changes in its language consciousness.

Keywords: *language consciousness, language behaviour, language activism, Ukrainization, the Ukrainian language, language identity, language shifting, social media.*

Вступ. Найголовніше для народу – зберегти та примножити себе в усьому, що має для нього цінність. Особливо гостро відчуваємо цю потребу в час реальної загрози. Збройна агресія Російської Федерації проти України,

розпочата у 2014 р. і переросла у 2022 р. в повномасштабну, з колосальними втратами та намаганням усією країною протистояти варварству росіян, – ця війна скорегувала перелік важливих для української нації проблем, які належить вирішувати тут і зараз.

Яке місце в цьому переліку посідає мовне питання? Фахові філологи, які стоять на сторожі гуманітарних вартостей, переконані, що одне з перших. Мова постає як одне з найдієвіших знарядь національного єднання. В. фон Гумбольдт визначав мову як екзистенцію духу народу. «Доки народ береже свою мову, доти він зберігає своє єство, свою етнічну єдність, а втрачає мову – втрачає й себе як народ», – стверджував відомий український лінгвіст В. Жайворонок [Жайворонок 1996, с. 7].

Збереження унікального «Я» українців, як вважають представники національної гуманітарної еліти, неможливе без формування мовної свідомості. Адже кожен, хто замислюється про національну самобутність, неминуче приходиться до потреби пояснити собі, хто він, яке коріння має і до якої спільноти належить. «Кожна нація, добившись незалежності, – нагадував Л. Лук'яненко, – починає національне відродження з мови. (...) Мовою людина творить біоенергетичний інформаційний простір, що об'єднує етнічно споріднених людей в єдину організовану національну спільноту» [Цит. за: Мельничук 2017, с. 574]. І мовна ідентичність цілком логічно мала би пронизувати ідентичність державну, а мовні кордони – збігатися з державними кордонами. Останнє, звичайно ж, звучить дещо максималістично, надто якщо враховувати багатонаціональний характер держави. Проте міноритарні спільноти не мусять опинятися поза межами загальнодержавного курсу, тож перед ними постає завдання відшукати баланс між виконанням мовного обов'язку перед власним етносом та перед державою, громадянство якої вони мають.

Мовна свідомість, за П. Селігеєм, – складна структура, що об'єднує мовні знання, мовні почуття, мовні оцінки й мовні настанови. Мовні почуття, серед усього іншого, охоплюють «відчуття належності до мовної спільноти й одночасно відмінності від інших спільнот, відчуття відповідальності за долю рідної мови, мовний патріотизм <...>» [Селігей 2012, с. 16].

Важливий складник мовної свідомості – мовна поведінка. О. Михальчук визначає її як результат і генератор мовного середовища, а вибір мови – як самоорієнтацію людини в системі національно-мовних та політичних відносин

[Михальчук 2011, с. 109]. Т. Кияк наголошує на тому, що мова – «не лише інструмент пізнання чи комунікації, але і впливу» [Кияк 2014, с. 64].

На жаль, українській мові (й українському народові) судилося пройти важкий, часом трагічний шлях, щоб здобути право бути собою та розвивати своє. Російська окупація українських земель (у Російській імперії з XVIII ст., у Радянському Союзі до 1991 р.) та пов'язані з нею тривалі процеси зросійщення українців призвели як до фізичного винищення українськомовної культурної еліти, так і до упослідження української мови, що спричинилося до вкрай складної мовної ситуації в сучасній незалежній Україні. Тож цілком слушно було б, услід за В. Чапленком, констатувати, що «українська мова (...) розвивалась в умовах якнайбільшою мірою ненормальних» [Чапленко 1970, с. 13], і навіть після формального визволення від «братнього народу» ми не позбулися його фактично. С. Мельничук, правозахисник, автор книжки «Моя боротьба за мову» зазначав, що «зросійщення українців на Луганщині триває з більшою завзятістю, ніж за радянських часів» (ішлося про 2000-і рр.) [Мельничук 2017, с. 19] – отже, проблема й досі потребує вирішення.

Але якщо українцям, які більшу частину свого життя присвятили національно-мовному питанню, важливість боротьби за українську ідентичність була завжди очевидною, то широкий загал демонструє нам не таку однозначну картину. Метод залученого спостереження дозволяє зануритися в дискусію, присвячену питанням мовної свідомості, мовної ідентичності. Записи інтерв'ю з пересічними, немедійними українцями, їхні дописи в соціальних мережах показують нам основні напрями суспільної думки. Орієнтовно можна виокремити такі теми обговорень: чи потрібна українізація зараз, якою вона має бути, з якими проблемами стикаються російськомовні при переході на українську, які є способи пришвидшити цей перехід та в яких сферах розгортається українізаційна діяльність.

Крім того, аналіз висловлень на інтернет-майданчиках (це можуть бути як спеціалізовані спільноти, присвячені мовним питанням, як-от “И так поймут!”, так і особисті сторінки) показує не лише власне ставлення українців до проблеми мовної свідомості, але й оголює та оприявнює пов'язані з нею позамовні проблеми. І йдеться не лише про «російськомовних військових на фронті», але й про професійну дискримінацію, про безпековий складник мови та ін.

Чи потрібна українізація зараз? На винятковій важливості української мови в державотворчому процесі, особливо в оборонній війні проти Росії,

наголошує Дмитро Капранов, письменник та військовий: *“українською мовою ти розмовляєш з державою і соціумом. І тому ми всі один одного розуміємо, і тому ми всі одна держава, і тому зараз, ви бачите, українська мова воює. Українська мова є не тільки індикатором, паролем "паляниця", але і інструментом в якому взагалі видно "свій-чужий”* [Котубей 2022]. Професор Георгій Філіпчук (товариство “Просвіта”) переконаний, що відмежування від держави-агресора має супроводжуватися відмовою від усього російського, зокрема від мови: *“Замало лише змінювати назви вулиць, населених пунктів, очищуватися від імперсько-московських монументів. Щоби виграти війну, необхідно вичавити з національного суспільного простору головного носія рузькомірства – язик московита”* [Філіпчук 2023, с. 2].

Немедійні українці мають неоднаковий погляд на це питання. Одні наголошують і на тому, що російська мова була українцям накинута: *“Якщо людина бодай трішки знає справжню (не совєцьку) історію України, вона ніколи не буде чіплятися за мову ворога”* (Olga Vodriagova) [Ніколаєва]. Інші ж вважають, що *“російська мова не винна в тому, що її зараз використовують виродки”* (Лена Ластовкіна) [Там само].

Одна з проблем, яку проговорюють двомовні українці – їхній сумнів у щирості тих, хто сьогодні наполягає на радикальній українізації. Мовляв, такі люди завжди обирали бути такими, як більшість: *“у 90-ті роки нинішні борці за мову запитували: "Ти чьто, с села?", почувши нашу українську, а нині вони нам, двомовним, дорікають за "мову окупанта" у минулих текстах”* [nikolaevados].

Однак навіть у регіонах, які ми стереотипно вважаємо російськомовними, раз у раз лунає думка, що перехід на українську за нинішніх обставин обов’язковий: *“Це мінімальне, що можна зробити, не потребує жодних зусиль. Щодня Росія знищує наші міста, несе смерть, біль та страждання. Інакше висловлюючись – несе нам "руській мір". Не хочу бути частиною цього "міра”*”; *“єдиний правильний шлях розвитку країни та людей як особистостей, які живуть у ці країні – це українська мова”* [Зубар 2022].

Українізація: як правильно? Яким має шлях до підвищення рівня мовної свідомості з погляду українців, які не належать до лідерів громадської думки? За нашими спостереженнями, суспільство демонструє два основні погляди на проблему. Це безкомпромісний перехід на українську без жодних виправдань (так звана “люта” українізація): *“Я все своє життя був*

російськомовний, і нічого, нічого мені не завадило після 24-го відмовитись від її вживання. І я не повірю, що іншим воно заважає” (Nowhere Archy) [Українець 2023] та обстоювання плавного переходу (“лагідна” українізація): *“Знаєте, перейти на мову у кращому випадку у 14–15 році, або лише з початком повномасштабного вторгнення, а потім гнобити своїх же (...) – це так... ммм... по-арійськи”* [nikolaevadoc 2023].

25 січня в YouTube відбулася онлайн-дискусія “Дебати: "люто" чи "лагідно"». Ці два підходи до впливу на мовну свідомість обстоювали відповідно блогер, громадський діяч, інспектор мовного закону Андрій Павленко (Д’Артаньян) та мовознавець, співзасновник YouTube-каналу “Твоя підпільна гуманітарка” Остап Українець. Вже під час анонсування цього ефіру почали лунати оцінні висловлювання від потенційних глядачів: *“Українізація в Україні – ця фраза нонсенс. Це граємо на користь міфології кремлядей”* (Andriy Osadchiy), *“занадто довго ця так звана "лагідна" українізація і ніяких результатів, навіть бомби не допомагають. А взагалі-то, у нас відбулася повна русифікація, а російськомовні цього не визнають і претензії до україномовних”* (Неля Трофімова), *“спочатку жорстко і нелагідно руйнується їхня бульбашка, а потім вже на руїнах можна і лагідно”* (Петро Панчук) [Українець 2023]. У подібних висловлюваннях проговорюються ті проблеми мовної свідомості, якими зазвичай нехтуємо.

Виклики переходу на українську. Розуміння важливості української мови закономірно мотивує до переходу на українську тих, хто раніше спілкувався російською, споживав російську мистецьку продукцію, недооцінював досягнень України й українців у науці, культурі, бізнесі, спорті тощо.

Тож слушно було б акцентувати увагу на проблемах, із якими стикаються російськомовні українці, адже різні стартові умови потребують різних методів впливу на мовну свідомість.

В історіях українізації чітко виокремлюємо три стартові ситуації, з різними рівнями мовної свідомості (за П. Селігеєм) – низьким, середнім та середнім із тяжінням до високого¹.

1. Низький рівень, відсутність бази знань української мови взагалі: *“Я була російськомовна від народження. Моя мама з Росії, тато з України, але з*

¹ П. Селігей у згаданій праці не виокремлює проміжних рівнів мовної свідомості. Проте ситуація, коли бажання змінити мовну поведінку перебуває начебто у стані “завжди наготові, але потрібен тригер”, властиве періоду 2014–2023 рр.

російськомовної родини. Коли я пішла в перший клас, я взагалі не знала української. Для мене це була абсолютно іноземна мова, я не розуміла, що мені говорила вчителька” [Хоменко 2022].

2. Середній рівень; за наявності бази знань з української мови (шкільний курс, батьківська родина) мовець надає перевагу російській: *“Російська відчувалася як "престижна" мова публічного спілкування, в той час як українську варто було лишити хіба що для школи та родини”* [Блогерка Настка 2022].

3. Середній рівень із тяжінням до високого; українська мова важлива для мовця й він має достатню базу знань, проте не вважає, що обирати українську як основну – його обов’язок. Однак у певний момент людина вирішує, що відтепер спілкуватиметься державною мовою. Для частини українців таким поштовхом став початок повномасштабної війни Росії проти України.

Серед аргументів за перехід на українську можна виокремити такі:

- небажання асоціювати себе з російською культурою через російську мову: *“Після 24 лютого зрозуміла, що хочу якомога більше відокремитись від російської культури”* (Катерина Нестерова) [Зубар 2022];

- розуміння української мови як засобу національної єдності: *“Для мене очевидно, що там, де панує українська мова, там панує інша ідеологія та об’єднана віра в майбутнє твоєї держави”* (Артур Пройдаков) [Хоменко 2022];

- прагнення подолати колоніальне минуле: *“Я (...) вирішив встановити свої особисті кордони. У нас немає нічого спільного з Росією, лише російська, якою ми звикли говорити, бо багато років тому наших батьків русифікували у союзі. Та українська – мова нашого роду!”* (Павло Вишебаба) [Кречетова 2022];

- бажання створити психологічно безпечне середовище: *“Коли заходить сонце і настає темрява, російської мови у війську не чути, всі починають говорити українською. Тому що це безпечно. Якщо говориш українською, то ти свій, якщо говориш російською – до тебе є питання”* [Там само].

Серед можливих труднощів відзначають відносини з близькими людьми, з якими раніше спілкувалися російською. *“У нас не виходило, бо ми роками були разом російською, і коли ми починали між собою спілкуватися українською, це видавалося дуже штучним. Не ті слова, не та емоція, це*

відчувалося чужорідним і ми "забили" на цю історію" (Олена Жук) [Хоменко 2022].

Перехід передбачає, крім використання української мови у спілкуванні, ще й навернення до всього, що є частиною української ідентичності. Адже без відповіді на запитання: «Про що розмовляти українською?» – й відповідь на запитання: «Навіщо спілкуватися українською?» – буде неповною й дещо формалізованою. Про взаємопереплетення лінгвістичного й нелінгвістичного, про українство як процес пізнання долі української мови та вивчення свого коріння говорила ще С. Єрмоленко: «Для одних українство – це так само природно, як дихати, сприймати білий світ, а для інших – це постійна робота думки, пізнання історії свого роду, народу, намагання осягнути непросту долю української мови» [Єрмоленко 2007, с. 5].

Саме з цією метою небайдужі громадяни України, маючи відповідні фахові знання, допомагають повернутися до української мови та разом зі знаннями власне лінгвістичними набути ще культурознавчої, літературознавчої та правознавчої компетенції.

Мотиваційно-просвітницький вплив на мовну свідомість українців («лагідна» українізація).

Після 24 лютого 2022 р. на запит українців, які побажали чимшвидше перейти на українську мову, активізувалися громадські організації. Філологиня Анна Заворотна, випускниця Київського національного університету імені Тараса Шевченка розповіла, як об'єднала небайдужих колег довкола ідеї навернення українців до української мови через просвітництво та добродійство: *“Вирішила, що зараз найкращий час застосувати свої професійні навички для допомоги людям, оскільки багато хто нині прагне порвати з усім російським. І це стосується також мови. Ми, філологи-україністи, повинні підтримати таких людей. Тоді й зародилася ідея створити благодійний курс із вивчення української, де люди можуть вивчати слів'яну й одночасно донатити для ЗСУ”*. Так постав волонтерський проєкт “Навчаємо української мови онлайн (НУМО)” [НУМО – Сурма 2022].

Завдання НУМО – не лише допомагати всім охочим удосконалювати українську мову, збагачувати словниковий запас, а й навчати читати твори класиків або сучасних письменників та творити власні тексти. Проєкт залучений до проведення літературної студії. *“Ми не хочемо, – наголошує Анна, – щоб українці вивчали українську як іноземну, ми прагнемо, щоб кожен відчув її частиною свого "я”*”. Уроки НУМО мають, приміром, такі назви:

“Ліна Костенко і дієприкметник”, “Лексикологія й Агатангел Кримський”, “Апостроф і Сергій Жадан” та ін. [там само].

У квітні 2022 р. Наталка Федечко, Іванна Кобелева та Іван Капелюшник за підтримки ГО “Українська гуманітарна платформа” на базі ініціативи “Навчай українською” створили проєкт “Єдині” 28-денний курс із переходу на українську мову. Консультант курсу – психологиня Світлана Ройз, кандидат філологічних наук Ігор Хворостяний, переможець “Global Teacher Prize Ukraine 2021” Артур Пройдаков.

Назва “Єдині” улягає двом ключовим ідеям проєкту – єдності (unity) та унікальності, неповторності (unicity), якими українська національна еліта воліє бачити націю тепер і в майбутньому. *“Зробити так, щоб українська мова була не просто офіційною мовою держави, а стала для кожного українця єдиною рідною (...). Учасники, спілкуючись українською, мають стати агентами змін у своєму середовищі, громаді, країні»,* – зазначено в Telegram-каналі “Єдині” мету цього руху [Спільнота “Єдині” 2022].

Всеукраїнський рух “Єдині” позиціонує себе як центр освітньої та психологічної підтримки у переході російськомовних на українську мову. З освітнього погляду це безоплатний курс із онлайновими завданнями, зокрема вебінарами, лекціями, чатами та розмовними клубами. Однак концептуально «Єдині» – це більше, аніж просто курс. Це, за сутністю своєю, етнопедагогіка, спрямована на дорослих (хоча учасниками часто стають і діти), для яких головним рушієм участі є свідоме прагнення демосковізації та українізації, а не зовнішній тиск.

Підтримання високого рівня мовної свідомості вимагає стійкої мотивації. Саме тому значна частка вебінарів “Єдиних” присвячена мовному коучингу: “Вчимо мову: М – мотивація”, “Як ставити реальні цілі та впроваджувати нові звички для переходу на українську мову”. Для кращого засвоєння знань викладачі пропонують цікаві прийоми мнемотехніки, які можуть стати доброю альтернативою традиційному визубрюванню матеріалу та допомогти сформувати ставлення до навчання як до приємного та захопливого процесу [Запам’ятати... 2022].

“Єдині” переконані: українізація передбачає не лише володіння літературною українською мовою, а й увагу до діалектної лексики. З метою привернення уваги до місцевих назв спільно з компанією-партнером “Vodafone Україна” створено тест “Спільна мова”, ідеєю якого є об’єднання українців “в усіх куточках держави”:

© Малаш О. В., darmodej@ukr.net

Мовна свідомість та мовна поведінка українців у повномасштабній війні: дискусії та мовний активізм (Українською)

“Чи знаєте, де розташована басіна? І коли будемо фриштикувати? Можливо, і про тремпель також чули? А про кизлики?..” Завдання до тесту запропонували співробітники компанії, дібравши унікальні слова та вислови, популярні в їхніх рідних містах [Тест “Спільна мова” 2022].

На перший курс “Єдині” зареєструвалось 11 000 українців зі всієї України та переселенців, які проживали за її межами. За рік понад 80 000 учасників уже зробили українську мовою свого спілкування. Над проектом працюють 500 волонтерів та 335 викладачів. Проведено 307 розмовних клубів, які (без урахування розмовних клубів онлайн) охопили 5000 людей у 25 містах та територіальних громадах. Проект ставить за мету до кінця 2024 р. допомогти 1 мільйону людей перейти на українську мову.

9 листопада 2022 р. з нагоди Дня української писемності та мови в Києві відбувся Всеукраїнський форум «Українська – мова перемоги». Викладач Артур Пройдаков наголосив на тому, що українізація не може бути лицемірною: *“Якщо я говорю українською на уроках, але російською у побуті, то це не про відкритість та щирість. Колеги, вчителі, ми сьогодні маємо говорити українською. Це надзвичайно важливо. І ми зможемо зробити українську цікавою”* [Єдині].

Санкційна мовна політика (“люта” українізація) в Одесі. Практику “лютої” українізації демонструє одеська громадська організація “Робимо вам нерви”, створена Катериною Мусієнко невдовзі після повномасштабного вторгнення. Канал ГО в Instagram та ТікТок має гасло: “Для одеситів з однією ‘с’”. Мета організації – стежити за дотриманням Закону про функціонування української мови як державної в місті та документування його порушень, а також підвищення обізнаності місцевих жителів щодо їхніх мовних прав і обов’язків: *“Українська мова в Одесі – як один з музейних експонатів, – констатують автори каналу. – Але працюємо над цим”* [ГО “Робимо вам нерви” 2022]. Серед завдань “Робимо вам нерви” – “демосковізація, перевірка дотримання мовного закону, справжня історія Одеси” [Там само].

Засновниця Катерина Мусієнко до повномасштабного вторгнення була “досить агресивною російськомовною спікеркою”; на українську мову перейшла у квітні 2022 р. після загибелі її дідуся від російської ракети [Робимо вам нерви : після загибелі дідуся... 2022]

Зусиллями “Робимо вам нерви” замінено афіші й таблички в одеських закладах торгівлі з російськомовних на українськомовні. “Не можете змінити вивіски – закривайте бізнес”, – закликають активісти одеських підприємців.

Учасники й учасниці організації декларують право обслуговування державною мовою та навчають у своїх ефірах, як захищати це право [Як писати скаргу...2022]. “Кав’ярня біля мого дому заговорить українською”, – це побажання активістки публікують у соцмережах та закликають поширювати дописи, щоб “збулося” [Кав’ярня біля мого дому... 2022].

Активісти “Робимо вам нерви” порушують у своїх відеоматеріалах і проблему недотримання мовного закону в закладах освіти. За сюжетом, обіграним у ролик, студентки бояться звернутися до викладача з вимогою проводити заняття державною мовою, бо “ім ще залік складати”. Таким чином організація звертає увагу громадськості на існування важелів тиску недобросовісних викладачів на студентів і пояснює, що дуже важливо скаржитися на подібні випадки, “якщо ви збираєтеся застосовувати свої знання в Україні, а не в якомусь Татанроге” [Лекція в університеті 2022].

Організація залучена й до просвітницької діяльності, присвяченої одеській культурній спадщині, постатям “гідних одеситів”. При цьому головна засада їхнього просвітництва – “Ми не відокремлюємо себе від України і не живемо марою “Одеса – це окремий світ”. Ми – невід’ємна частина України, її законів, культури, героїв і війн” [Хто ми?].

Те, що прибічники радикальних методів боротьби зі змосковленням раніше ревно захищали своє право послугуватися російською, а у 2022 р. стають не менш ревними поборниками української, не випадкове. Це ніби намагання екстрено надолужити втрачене, спокутувати провину російськомовності як приводу, на думку активістів, для рішення В. Путіна “визволяти” (тобто вбивати) українців. І, можливо, ними зараз керує бажання встигнути власноруч перервати пуповину, яка пов’язує Україну з усім російським – не так зовні, серед співгромадян, як у власній свідомості.

Мовна свідомість та мовний закон. Не можна оминати такої важливої суспільної проблеми, як утілення Закону про забезпечення функціонування української мови як державної. З одного боку, закон справді має позитивні наслідки в царині працевлаштування. Відповідно до опитування, проведеного В. Куликом, “робота нарешті перестала бути місцем, де україномовних людей змушують говорити цілком або почасти російською, задовольняючи побажання начальства, клієнтів або інерційних уявлень про те, як належить говорити в цій ділянці” [Кулик 2022].

З другого боку, соцмережеві спільноти й після повномасштабного вторгнення фіксують вимоги від працедавців щодо спілкування російською мовою у приватних установах, повідомляють про російськомовні написи на пакуванні продуктів – тобто мовним законом час від часу свідомо чи несвідомо нехтують [И так поймут 2022].

У січні 2023 р. спалахнув мовний скандал на ґрунті того, що киянці відмовили у співбесіді через її незнання російської мови. З цього приводу на сторінці Уповноваженого із захисту державної мови 19 січня з'явився допис – роз'яснення мовних прав кандидатки на посаду, в якому поведінку працедавця визначено за Законом про забезпечення функціонування української мови як державної за п. 6 ст. 1 як «створення перешкод та обмежень у застосуванні української мови». Більшість коментарів (зокрема нецензурних) – за санкції для компанії, яка вимагала, щоб працівники спілкувалися російською: *“Люди шукають відчутного штрафу за україноненависництво”, “Ця недокомпанія має сплатити штраф в казну держави”, “Оприлюднити цю компанію, щоб працювати з нею було поганою репутацією”, “Таким "компаніям" треба так нагадувати, в якій країні вони працюють, щоби запам'ятали раз і назавжди!”*. Хоча деякі підписники спільноти, навпаки, критикували ідею покарання керівництва фірми: *“Що ви робите? В нас багато фірм, які працюють в Україні та набирають персонал?”, “Скажіть це російськомовному воїну, який захищає Україну в окопах, волонтерам (російськомовним), які ризикують життям (...) Прийде час – усі перейдемо на укр.мову – але в такий час можна трохи помовчати», “(...) якщо ми будемо лаяти, бити їх за мову, то це приведе тільки до конфлікту і все”* [Уповноважений... 2023].

Подібні коментарі вкотре показують нам, що неможливо розглядати мовне питання окремо від усіх інших соціальних проблем. Адже національне самовираження полягає не лише в самовираженні мовному, а й у низці інших заслуг перед країною, які неможливо не брати до уваги, оскільки йдеться про фізичне існування українців, їхнє виживання в економічному плані та ментальне здоров'я. Не для кожного існує зв'язок між згаданими цінностями та високим рівнем мовної свідомості. Та, попри все, ми можемо цей зв'язок задокументувати.

Мовна свідомість українців у фактах і цифрах. У перебігу подій, вирішальних для існування народу, особливо чітко видно ставлення до мови в суспільстві. В такі переломні моменти мовне питання, за висловленням Ю. Шевельова, “неминуче перестає бути тільки лінгвістичним питанням, чи,

краще сказати, безпосередньо лінгвістичним, а стає також – і то часто насамперед – питанням політичним, соціальним і культурним” [Шевельов 1987, с. 6]. І якщо раніше ці слова частина українського соціуму сприймала як пафос і перебільшення, то події 2022 р. змусили багатьох наших співгромадян переглянути своє ставлення до мови як складника національної тожсамості.

Про це свідчать, зокрема, результати опитування від Київського міжнародного інституту соціології в грудні 2022 р. В. Кулик порівняв дані, отримані в аналогічному анкетуванні 2017 р., з найактуальнішими. Вчений констатує різке збільшення частки респондентів, “які (кажуть, що) говорять у повсякденному житті переважно українською мовою, та відповідне зменшення частки російськомовців”. Наприклад, якщо 5 років тому лише українською спілкувалося 34% українців, а лише російською – 12%, то вже 2022 р. маємо 41% повністю українськомовних та 6% тих, хто послуговується лише російською. Вдома з родиною, за свідченнями В. Кулика, спілкується українською 50% (проти 37% у 2017 р.), лише російською – 8% (тоді як у 2017 р. – 13%). Найбільше зріс рейтинг української мови в роботі й навчанні: 50% (проти 26% у 2017 р.) респондентів уживають лише українську; переважно російською спілкується 7, а не 16 відсотків громадян України [Кулик 2022].

Крім того, в анкетуванні Інституту було запитання: “Як має розвиватися мовна ситуація в Україні в перспективі?” Якщо у 2017 р. 33% опитаних вважали, що Україна має бути двомовною країною, то 2022 р. показує вже 15%. Натомість уже не 60%, а 80% обирає варіант “Українська мова має бути основною в усіх сферах спілкування” [Там само].

Висновки та перспективи. Саме в час, коли українська національна самобутність і взагалі буття постали перед цілком видимою та відчутною загрозою, загострилася й потреба у висловленні української патріотичної позиції, невід’ємною частиною якої стало опертя на українськомовність. Ідентифікувати себе українцем завдяки мові, відмінній від мови країни-терориста – це те, чого прагне українське суспільство тут і зараз. Як публічні особистості, так і звичайні українці, чий голоси лунають не надто гучно, впевнено заявляють про своє бажання переходити на українську, послуговуватися нею в усіх можливих сферах життя, боронити мовний закон та за допомогою мови пізнавати українську культуру, історію й сучасність.

Не для всіх громадян України “мова на часі”. Однак активісти сповнені рішучості долати проблеми, які виникають із використанням української мови

в побуті, працевлаштуванні, навчанні, наймінгу тощо. Громадські організації з їхніми кардинально несхожими (заохочувальними або санкційними) підходами до дерусифікації й українізації досягають вагомих успіхів.

Література:

1. Жайворонок, В. Слово в етнологічному контексті. *Мовознавство* 1 (1996): 7–14.
2. Єрмоленко, С. *Мова і українознавчий світогляд* (Київ: НДІУ, 2007), 444.
3. Кияк, Т. Засади мовної політики: світовий досвід та українські реалії. *Мовні права в сучасному світі* (Ужгород, 2014): 64–71.
4. Михальчук, О. Формування громадської думки як інструмент впливу на мовну поведінку. *Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* (München, 2011): 108–114.
5. Мельничук, С. *Моя боротьба за мову: документальне висвітлення методів “історичного складання” російськомовного населення України*. 2-ге вид. (Київ: Талком, 2017), 575.
6. Селігей, П. *Мовна свідомість: структура, типологія, виховання* (Київ: Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2012), 118.
7. Чапленко, В. *Історія нової української літературної мови* (Нью-Йорк, 1970), 448.
8. Шевельов, Ю. *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941). Стан і статус* (Нью-Йорк, 1987), 288.

Джерела ілюстративного матеріалу:

9. Блогерка Настка. Як я перейшла на українську, <https://www.youtube.com/watch?v=ApIg3wpgXsg>
10. Всеукраїнський форум «Українська – мова перемоги» | Єдині, https://www.youtube.com/watch?v=_FdzokDcmL0&t=2671s
11. ГО “Робимо вам нерви”, <https://www.instagram.com/rvn.ua/>
12. Запамятати – просто, пригадати – легко: українська мова + ейдетика та мнемотехніка. Мар’яна Лелик | Єдині, https://www.youtube.com/watch?v=YiRO_XUz3_4
13. Зубар Д. Не хочуть асоціювати себе з росіянами: історії одеситів, які перейшли на українську після повномасштабної війни. *Суспільне. Медіа*, <https://suspilne.media/245502-ne-hocut-asociuvati-sebe-z-rosianami-istorii-odesitiv-aki-perejsli-na-ukrainsku-pisla-povnomasstabnoi-vijni/>
14. Єдині. Офіційна сторінка, <https://www.facebook.com/yedyni>
15. И так поймут!, <https://www.facebook.com/groups/246595548763188>
16. Кав’ярня біля мого дому заговорить українською. *Робимо вам нерви*, <https://www.instagram.com/p/Cm0xmbBoKuv/>
17. Котубей, О. “Українська мова – це не обтяження, це інструмент, як зліпити державу разом: говоримо з Дмитром Капрановим”, <https://suspilne.media/244784-ukrainska-mova-ce-ne-obtazenna-ce-instrument-ak-zlipiti-derzavu-razom-govorimo-z-dmitrom-kapranovim/>

18. Кречетова, Д. Не мати нічого спільного з окупантом. Історії українців, які зрікаються російської, <https://life.pravda.com.ua/society/2022/05/28/248842/>
19. Кулик, В. Мова та ідентичність в Україні на кінець 2022-го. *Укрінформ*, <https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3648933-mova-ta-identichnist-v-ukraini-na-kinec-2022go-zbruc.html>
20. Лекція в університеті. *Робимо вам нерви*, <https://www.tiktok.com/@rvn.ua/video/7193772552504839430>
21. Ніколаєва, Н. Пропоную визнати російську мову в Україні трофейною, <https://www.facebook.com/100008173956452/posts/3206178099664624/>
22. НУМО – навчаємо української мови онлайн, <https://www.facebook.com/annukr22>
23. НУМО – Сурма <https://surma.com.ua/494-iaak-filology-ulublenu-spravu-konvertuvaly-v-dopomogu-zsu-istoriia-blagodiinykh-onlain-kursiv-ukrainskoi-movy-numo.html>
24. Робимо вам нерви, <https://www.tiktok.com/@rvn.ua>
25. Робимо вам нерви: після загибелі дідуся від російської ракети одеситка перейшла на українську мову. *Думська*, <https://dumskaya.net/news/robimo-vam-nervi-pislya-zagibeli-didusya-vid-ros-172960/ua/?fbclid=IwAR24AZIF7s21jKdZsNby885YHFvLwN5o8IOYvshDNVXFQuERnYBP-aOgXok>
26. Спільнота «Єдині», <https://t.me/+f4wZVIRu3Xg1ODgy>
27. Тест “Спільна мова” від Vodafone, <https://yedyni.org/projty-test/>
28. Українець, О. Відколи ця тема почала нестись..., <https://bit.ly/3XJ5L5S>
29. Уповноважений із захисту державної мови, <https://www.facebook.com/govuaмова>
30. Філіпчук, Г. Правда в незрадженому Слові. *Слово Просвіти*, ч. 3 (1190) (19–25 січня 2023): 1–2.
31. Хоменко, С. Пароль «Паляниця». Що відбувається з російською мовою в Україні. *BBC News Україна*, <https://www.bbc.com/ukrainian/features-61045496>
32. Хто ми? *Робимо вам нерви*, <https://www.instagram.com/stories/highlights/17948983226325751/>
33. Як писати скаргу мовному омбудсмену. *Робимо вам нерви*, <https://www.tiktok.com/@rvn.ua/video/7179932987922861318>
34. nikolaevadoc. Діагностика. Здоров'є. Медицина, <https://t.me/nikolaevadoc>

References:

1. Zhaivoronok, V. Slovo v etnolohichnomu konteksti [Word in the ethnological context]. *Movoznavstvo* 1 (1996):7–14 (In Ukr.).
2. Yermolenko, S. *Mova i ukrainoznavchyi svitohliad* [Language and Ukraine-studying worldview] (Kyiv: NDIU, 2007), 444 (In Ukr.).
3. Kyiak, T. Zasady movnoi polityky: svitovyi dosvid ta ukrainski realii. [Framework of the language policy: worldwide experience and Ukrainian reality]. *Movni prava v suchasnomu sviti* (Uzhhorod, 2014): 64–71 (In Ukr.).
4. Mykhalchuk, O. Formuvannia hromadskoi dumky yak instrument vplyvu na movnu povedinku [Formation of public opinion as an instrument influence in language behavior].

- Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht* (München, 2011): 108–114 (In Ukr.).
5. Melnychuk, S. *Moia borotba za movu: dokumentalne vysvitlennia metodiv “istorychnoho skladannia” rosiiskomovnoho naseleattia Ukrainy* [My fight for the language: a dokumental enlightening of the method of “historical composition” of the Russian-speaking people in Ukraine] (Kyiv: Talkom, 2017), 575 (In Ukr.).
 6. Selihei, P. *Movna svidomist: struktura, typolohiia, vykhovannia* [Language consciousness: structure, typology, upbringing] (Kyiv: Vydavnychi dim “Kyievo-Mohylianska akademiia”, 2012), 118 (In Ukr.).
 7. Chaplenko, V. *Istoriia novoi ukrainskoi literaturnoi movy* [History of new Ukrainian literary language] (New York, 1970), 448 (In Ukr.).
 8. Shevelov, Yu. *Ukrainska mova v pershii polovyni dvadtsiatoho stolittia (1900–1941). Stan i status* [The Ukrainian language in the first half of the 20th century (1900–1941): State and status] (New York, 1987), 288 (In Ukr.).
 9. Bloherka Nastka. *Yak ya pereishla na ukrainsku* [How I switched to Ukrainian], <https://www.youtube.com/watch?v=ApIlg3wpgXsg> (In Ukr.).
 10. Vseukrainskyi forum «Ukrainska – mova peremohy» | Yedyni [Ukrainian-wide forum “Ukrainian is a language of victory | Unique and United”], <https://www.youtube.com/watch?v=FdzokDcmL0&t=2671s> (In Ukr.).
 11. HO “Robymo vam nervy” [We bust your balls], <https://www.instagram.com/rvn.ua/> (In Ukr.).
 12. Zapam’iataty – prosto, pryhadaty – lehko: ukrainska mova + eidetyka ta mnemotekhnika. Mar’iana Lelyk | Yedyni, [Easy remembering, lite reminding: Ukrainian language + eidetics + mnemotechnics. Mariana Lelyk | Unique and United] https://www.youtube.com/watch?v=YiRO_XUz3_4 (In Ukr.).
 13. Zubar, D. *Ne khochut asotsiiuvaty sebe z rosiianamy: istorii odesytiv, yaki pereishly na ukrainsku pislia povnomasshtabnoi viiny* [They do not want to be associated with Russians: stories of people in Odessa, which have switched to Ukrainian after the full-blown war]. *Suspilne. Media*, <https://suspilne.media/245502-ne-hocut-asociuvati-sebe-z-rosianami-istorii-odesitiv-aki-perejsli-na-ukrainsku-pisla-povnomashtabnoi-viiny/> (In Ukr.).
 14. Yedyni. Ofitsiina storinka [Unique and United. The official website], <https://www.facebook.com/yedyni> (In Ukr.).
 15. Y tak poimut! [They’ll get the point anyway], <https://www.facebook.com/groups/246595548763188> (In Ukr.).
 16. Kav’iarnia bilia moho domu zahovoryt ukrainskoiu [The cafe near my house will start speaking Ukrainian]. *Robymo vam nervy*, <https://www.instagram.com/p/Cm0xmbBoKuv/> (In Ukr.).
 17. Kotubei, O. “Ukrainska mova – tse ne obtiazhennia, tse instrument, yak zliptyty derzhavu razom”: hovorymo z Dmytrom Kapranovym” [“The Ukrainian language is not a burden, but an instrument for getting our country together”: talking to Dmytro Kapranov] <https://suspilne.media/244784-ukrainska-mova-ce-ne-obtazenna-ce-instrument-ak-zlipiti-derzavu-razom-govorimo-z-dmitrom-kapranovim/> (In Ukr.).